

تکنیک ردیابی فرآیند و مطالعات هویت ملی در جامعه ایران: مرور نظام مند مقالات علمی -
پژوهشی کیفی (۱۳۷۳-۱۳۹۸)*

محمدعلی مومبینی*، علی ربانی خوراسگانی**، وحید قاسمی***، علی رضا زهیری****

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۳۰)

چکیده

تحقیق حاضر در تلاش است بر مبنای اصول کلی تکنیک ردیابی فرآیند، با استفاده از روش مرور نظام مند به واکاوی ویژگی‌های کلی و ارزیابی انتقادی مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی با موضوع هویت ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ در بازه زمانی ۱۳۷۳ تا ۱۳۹۸ اقدام نماید. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که آشنایی اندک محققان و پژوهشگران ایرانی با تکنیک ردیابی فرآیند و سازوکارها و الزامات روش شناختی آن جهت شناسایی و تحلیل ویژگی‌ها، شاخص‌ها، علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ موجب شده است تا مقالات انتخاب شده علی‌رغم نتایج و دستاوردهای قابل ملاحظه و قابل کاربرد با خلاءها و کاستی‌های عدیده‌ای در حوزه روش‌شناختی چون تصویرسازی تقلیل‌گرایانه، دشواری مقایسه‌پذیری، و غفلت از روش‌ها و

<http://dx.doi.org/10.22034/jsi.2022.535752.1466>

* مقاله علمی: پژوهشی

* دانشجوی دکتری رشته جامعه‌شناسی-گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
mmombeini@yahoo.com

** استاد تمام جامعه‌شناسی-گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)
a.rabbani@ltr.ui.ac.ir

*** استاد تمام جامعه‌شناسی-گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
vahidghasemi1980@gmail.com

**** استادیار علوم سیاسی-گروه علوم سیاسی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران
d_zahiri@yahoo.com

مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره بیست و دوم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۰، ص ۱۵۳-۱۳۰

تکنیک‌های نوین و در حوزه تحلیلی چون تصویرسازی غیرفرآیندی و ساکن، تاکید مفرط بر عوامل سیاسی و فرهنگی، و غیبت مکانیسم‌های علی پیونددهنده مواجه باشند.

مفاهیم اصلی: تکنیک ردیابی فرآیند، جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷، روش کیفی، مرورنظام مند، هویت‌ملی.

مقدمه

هویت‌ملی^۱ بالاترین سطح هویت‌جمعی است. دنیای مدرن، دنیای هویت‌های ملی متمایز است. در چنین فضایی هر شخصی به وسیله یک هویت‌ملی وابسته به یک دولت، کشور و جامعه تعریف می‌گردد (شولت، ۱۳۸۳: ۲۸۰). هویت‌ملی بیشتر ناظر به درونی‌کردن هویت‌جمعی جامعه از سوی فرد است. فرد در فرآیند جامعه‌پذیری، هویت‌ملی را با تمام ابعادش درونی و آن را جزئی از شخصیت خویش می‌کند. از طریق درونی‌کردن هویت‌ملی است که فرد به تشابهات ملی خود با هموطنان‌اش پی می‌برد و نوعی دلبستگی و تعهد به آن‌ها و جامعه در خود احساس می‌کند، همچنین به تفاوت‌های خود در مقام عنصری از جوامع دیگر آگاه می‌شود و این آگاهی از تفاوت‌ها، پیوند او را با جامعه خویش استحکام می‌بخشد (یوسفی، ۱۳۸۰: ۱۷). بررسی‌ها نشان می‌دهد تعریف هویت، کیستی و چیستی هر فرد، گروه، جامعه و ملت در بطن دگرگونی‌ها و تحولات اجتماعی به یک دغدغه و ضرورت فردی و اجتماعی تبدیل می‌شود. به عبارت دیگر، هویت در زمره مقولاتی است که اغلب در هنگامه‌ی مشکلات و چالش‌ها اهمیت می‌یابد و حدود و محتوای آن مورد پرسش قرار می‌گیرد (آپیا، ۲۰۰۵: ۱۹).

همزمان با آغاز تماس کشورهای شرقی با جوامع غربی و دنیای مدرن در طول دو قرن اخیر، مشکلات و چالش‌های هویتی (و به ویژه هویت‌ملی) به یک دغدغه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در جوامع شرقی تبدیل شده‌است. این امر موجب گردید تا نخبگان سیاسی، روشنفکران، و گروه‌های اجتماعی جوامع شرق برای غلبه بر مشکلات عدیده داخلی، ایجاد انسجام ملی و رهایی از وضعیت استعماری، روایت‌های مختلف هویتی را صورت‌بندی نمایند و فرآیند هویت‌سازی و ملت‌سازی را در پیش گیرند. اما از آنجا که، منابع فرهنگی هویت‌سازی و هویت‌یابی در کشورهای شرقی و به ویژه کشور ایران متکثر و متنوع (ملیت، دین، قومیت) می‌باشد، تغییرات و دگرگونی‌های اجتماعی توانسته است با فعال‌سازی منابع فرهنگی هویت‌ساز در میان کنشگران و گروه‌های اجتماعی، روایت‌های رسمی هویتی در این جوامع را با مشکلات و چالش‌های عدیده‌ای مواجه نماید. به طوری

¹ National Identity

که، شناسایی و بررسی علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی، بخش فراوانی از مطالعات هویت در این جوامع را به خود اختصاص می‌دهد.

همزمان با وقوع انقلاب ۵۷ و استقرار نظام سیاسی جدید، هویت‌ملی ایران در قالب روایت هویتی اسلام‌گرا و بر مبنای تعریف اسلامی-ایرانی صورت‌بندی شد و متعاقب آن اقدامات عدیده‌ای برای ملت‌سازی در جامعه ایران انجام گرفت (بشیریه، ۱۳۸۰؛ کچویان، ۱۳۸۴؛ احمدی، ۱۳۸۸؛ زهیری، ۱۳۸۹). اما اگر چه در دهه اول بعد از انقلاب ۵۷ به واسطه اقدامات فرهنگی و فرآیند ملت‌سازی، هویت‌مشروعیت‌بخش در سراسر جامعه نهادینه گردید، از اواخر دهه ۶۰ به بعد کنشگران و گروه‌های اجتماعی تحت تاثیر عوامل اجتماعی و فرهنگی مختلف، تعریف اسلامی-ایرانی هویت‌ملی در جامعه ایران را با چالش‌ها و مشکلات عدیده‌ای مواجه نموده و از آن آشنایی‌زدایی کردند (احمدی، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۴؛ زهیری، ۱۳۸۹؛ رفیع پور، ۱۳۹۳، ۱۳۹۵).

بررسی‌ها نشان می‌دهد محققان و پژوهشگران ایرانی در حوزه مطالعات کیفی با رویکردها و روش‌های گوناگون به تحلیل هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ و چالش‌ها و مشکلات آن پرداخته‌اند. اما خلاءها و کاستی‌های روش‌شناختی و تحلیلی در حوزه مطالعات کیفی موجب شده است شناسایی و تحلیل ویژگی‌ها، شاخص‌ها، علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ به نحو مطلوب صورت نپذیرد. بررسی‌ها بیانگر آن است روش مطالعه‌موردی یکی از روش‌های تحقیق کیفی است که از سوی پژوهشگران ایرانی برای بررسی پدیده‌های تک‌موردی سطح کلان همچون هویت‌ملی در حوزه‌های تاریخ، علوم‌سیاسی و علوم‌اجتماعی مورد استفاده قرار گرفته است. لیکن آشنایی اندک محققان با روش‌ها و تکنیک‌های نوین قابل استفاده در تحقیقات تک‌موردی، باعث شده است تا تبیین علی هویت‌ملی در تحقیقات کیفی به شیوه دقیق و مناسب صورت نگیرد. لذا ضروری است با اتخاذ روش مرور نظام‌مند، تصویر کامل و جامعی از ویژگی‌ها، شاخص‌ها و مولفه‌ها، علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی بعد از انقلاب ۵۷ در پژوهش‌های پیشین هویت‌ملی ارائه شود و کمبودها و کاستی‌ها مورد بررسی قرار گیرد. این امر موجب می‌گردد تا محققان و پژوهشگران ایرانی در تحقیقات و مطالعات آتی به صورت هدفمند به تحلیل هویت‌ملی در جامعه ایران و چالش‌ها و مشکلات آن بپردازند و از تکرار پژوهش‌های یکسان جلوگیری نمایند.

تحقیق حاضر در تلاش است نخست، برای آشنایی و استفاده پژوهشگران و محققان کیفی از روش‌ها و تکنیک‌های نوین قابل کاربرد جهت تبیین پدیده‌های تک‌موردی سطح کلان همچون هویت‌ملی به معرفی روش و تکنیک ردیابی‌فرآیند با هدف دستیابی به استنباط درون‌موردی در تحقیقات تک‌موردی بپردازد و دوم، بر مبنای اصول کلی تکنیک ردیابی‌فرآیند، با استفاده از روش مرور نظام‌مند به واکاوی ویژگی‌های توصیفی، روش‌شناختی و تحلیلی و ارزیابی انتقادی مقالات

علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی با موضوع هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ در بازه زمانی ۱۳۷۳ تا ۱۳۹۸ اقدام نماید و تصویر کامل و جامعی از ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران در این گونه مقالات ارائه کند و کمبودها و کاستی‌های آن‌ها را مورد بررسی قرار دهد.

تکنیک ردیابی فرآیند: مبانی، تعریف، انواع، اهداف، ابزارها و مراحل

۱- مبانی: استنباط درون‌موردی و منطق استنباط بیزی

تبیین یا استنباط علی در تحقیقات کیفی علوم اجتماعی با استفاده از منطق‌های استنباطی و تکنیک‌های تحلیلی مختلفی و بر مبنای دو شیوه «استنباط بین‌موردی»^۱ و «استنباط درون‌موردی»^۲ صورت می‌پذیرد. در تحقیقات علوم اجتماعی با تعداد موارد تحت بررسی $N > 1$ ، تبیین علی بر اساس مقایسه موردها به دست می‌آید که از آن به استنباط بین‌موردی یاد می‌کنند. اما در تحقیقات علوم اجتماعی با تعداد موارد تحت بررسی $N = 1$ ، تبیین علی بدون مقایسه موردها به دست می‌آید که از آن به استنباط درون‌موردی یاد می‌کنند (طالبان، ۱۳۹۸: ۸-۹). تکنیک ردیابی فرآیند یک ابزار تحلیلی برای ردیابی مکانیسم‌های علی متصل کننده X به Y در تحقیقات تک‌موردی است که محقق را قادر می‌سازد با استفاده از مدارک درون‌موردی به استنباط‌های علی قوی درباره مکانیسم‌های علی دست پیدا کند (بیچ و پدرسن، ۲۰۱۱: ۴).

در تحقیق ردیابی فرآیند معقولیت و اعتبار استنباط‌های درون‌موردی (درباره حضور/غیاب مکانیسم‌های علی) را منطق استنباط بیزی ممکن می‌سازد (بنت و چکل، ۲۰۱۵: ۱۶). یک ایده اساسی در هسته مرکزی منطق استنباط بیزی وجود دارد و آن این که علم یعنی استفاده مدارک جدید برای به روزرسانی اطمینان محقق درباره اعتبار فرضیه‌های علی (بیچ، ۲۰۱۷: ۱). به عبارت دیگر، منطق استنباط بیزی، مجموعه ابزارهای منطقی جهت ارزیابی مدارک درون‌موردی تایید/عدم تایید فرضیات مختلف درباره حضور/غیاب بخش‌های گوناگون مکانیسم‌علی است که محققان می‌توانند اطمینان‌شان را نسبت به اعتبار آن فرضیه‌ها به روزرسانی نمایند. منطق استنباط بیزی (برخلاف منطق استنباط فراوانی) به روزرسانی احتمال اولیه فرضیه‌ها یا نظریه‌ها در پرتو شواهد تجربی را بر اساس نظریه بیزگرایی احتمال انجام می‌دهد. مفهوم احتمال در نظریه بیزگرایی نه همچون وجهی عینی از رویدادهای عالم واقع بلکه از منظر «درجه باور محقق» نسبت به درستی یک حکم یا فرضیه تعریف می‌شود. لذا در رویکرد بیزی، هنگامی یک فرضیه علمی تایید می‌شود که

¹ Cross-Case Inference

² Within-Case Inference

اطمینان قبلی محقق نسبت به اعتبار آن فرضیه بعد از مشاهده مدارک جدید افزایش یابد یا احتمال پسینی آن فرضیه (پس از جمع‌آوری مدارک) از احتمال پیشینی آن (قبل از جمع‌آوری مدارک) بیشتر شود (طالبان، ۱۳۹۸: ۱۱-۱۴).

ساده‌ترین نوع قضیه بیز^۱ عبارت است از باور پسین^۲ = احتمال درست‌نمایی^۳ × باور پیشین^۴. این قضیه بیان می‌کند که اطمینان محقق نسبت به اعتبار یک فرضیه بعد از جمع‌آوری مدارک (احتمال پسین)، مساوی است با احتمال مدارک مشروط بر این که فرضیه نسبت به دیگر فرضیه‌های رقیب صادق باشد (احتمال درست‌نمایی) و احتمال آن که یک فرضیه بر مبنای دانش قبلی صادق است (احتمال پیشین). در تحقیق تک‌موردی با استفاده از تکنیک ردیابی فرآیند، اگر باور پسینی درباره یک فرضیه (درباره وجود هر بخش از یک مکانیسم علی تئوری‌سازی‌شده) نسبت به باور پیشینی بزرگتر باشد، محقق اطمینان خود را در خصوص آن افزایش می‌دهد و آن را تایید می‌کند و اگر باور پسینی درباره یک فرضیه (درباره وجود هر بخش از یک مکانیسم علی تئوری‌سازی‌شده) نسبت به باور پیشینی کوچکتر باشد، محقق اطمینان خود را در خصوص آن کاهش می‌دهد و آن فرضیه را رد می‌کند (بنت، ۲۰۱۵: ۲۶۷-۲۹۸؛ بیچ و پدرس، ۲۰۱۶: ۸۳-۸۸ و ۲۰۱۹: ۱۶۹-۲۱۳).

۲- تعریف و انواع ردیابی فرآیند

تکنیک ردیابی فرآیند ابزار بررسی مکانیسم‌علی در تحقیق تک‌موردی است. روش ردیابی فرآیند تلاش می‌کند تا فرآیندهای علی مداخله‌گر-زنجیره‌علی و مکانیسم‌علی-بین یک متغیر مستقل (یا متغیرها) و پیامد (متغیر وابسته) شناسایی شوند (بنت و چکل، ۲۰۱۵: ۶). بررسی مکانیسم‌های علی در مطالعات تک‌موردی با استفاده از تکنیک ردیابی فرآیند موجب می‌گردد تا محقق استنباط‌های علی درون‌موردی قوی درباره چگونگی ایجاد پیامدها بسازد و سطح اطمینان خود را در مورد اعتبار مکانیسم‌های علی تئوری‌سازی‌شده به روزرسانی کند. سه نوع تحقیق ردیابی فرآیند را می‌توان از یکدیگر متمایز کرد: «ردیابی فرآیند نظریه‌آزمایی^۵»، «ردیابی فرآیند نظریه‌سازی^۶» و «ردیابی فرآیند تبیین‌پیامد^۷» (بیچ و پدرس، ۲۰۱۱: ۶-۷).

¹ Bayaes's Therom

² Posterior

³ Likelihood

⁴ Prior

⁵ Theory-Testing Process-Tracing,

⁶ Theory-Building Process-Tracing

⁷ Explaining-Outcome Process-Tracing

۳-اهداف: کشف و آزمون مکانیسم‌علی

بررسی مکانیسم‌های علی در مطالعات تک‌موردی با استفاده از تکنیک ردیابی فرآیند موجب می‌گردد تا محقق استنباط‌های علی درون‌موردی قوی درباره چگونگی ایجاد پیامدها بسازد و سطح اطمینان خود را در مورد اعتبار مکانیسم‌های علی تئوری سازی شده به روزرسانی کند. لذا، در تحقیق ردیابی فرآیند، اصطلاح مکانیسم علی کلیدی‌ترین مفهوم برای دستیابی به تبیین علی می‌باشد (بنت و چکل، ۲۰۱۵: ۱۱-۱۳). روش‌شناسان کیفی متاخر معتقد هستند درک مکانیسمی و جبرگرایانه از علیت و پیامدها و الزامات روش‌شناختی آن باعث شده است تا مفهوم مکانیسم علی در کانون تکنیک ردیابی فرآیند در تحقیقات تک‌موردی قرار بگیرد.

در تبیین علی مبتنی بر مکانیسم علی، تمرکز تحلیلی از اتصال قانون‌مند و ثابت علت (X) و پیامد (Y) به فرآیندهای علی میان آن‌ها تغییر پیدا می‌کند بدین معنی که مکانیسم‌ها، علل نیستند بلکه فرآیندهای علی‌ای هستند که توسط علل به وجود می‌آیند و آن‌ها را در یک رابطه تولیدی به پیامدها متصل می‌کنند. بررسی‌ها نشان می‌دهد برداشت‌های مختلفی از مفهوم مکانیسم علی در تحقیق ردیابی فرآیند وجود دارد: (۱) مکانیسم علی به عنوان متغیرهای مداخله‌گر میان X و Y ؛ (۲) فهم کمینه‌گرا از مکانیسم علی: مکانیسم علی به عنوان رویدادهای تجربی میان X و Y ؛ (۳) فهم سیستمی از مکانیسم‌علی: مکانیسم علی به عنوان یک سیستم متشکل از قطعات متصل به هم برای انتقال نیروی علی از X به Y (بیچ، ۲۰۱۷: ۲-۷).

در فهم سیستمی از مکانیسم‌علی، هر بخش مکانیسم‌علی را می‌بایست ترکیبی از هستی‌های عهده‌دار فعالیت^۱، مفهوم‌سازی کرد. در فهم سیستمی از مکانیسم علی، هستی‌ها (افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها، طبقات، دولت‌ها یا پدیده‌های ساختاری) عوامل درگیر در فعالیت‌ها (کنش‌ها، رفتارها، اعمال) می‌باشند و این فعالیت‌ها تولیدکننده تغییر یا آن چیزی هستند که نیروهای علی را از طریق یک مکانیسم انتقال می‌دهند. در فهم سیستمی، فرآیند علی بین X و Y به صورت صریح باز می‌شود و هر کدام از اجزای سازنده مکانیسم علی به صورت تجربی ردیابی می‌گردند (بیچ و پدرسن، ۲۰۱۹: ۷۹-۸۵). در این شرایط، با ردیابی تجربی هر بخش از مکانیسم علی به وسیله مدارک مکانیستی و به ویژه تجلیات قابل مشاهده مورد انتظار به جا مانده از فعالیت هستی‌ها، محقق می‌تواند استنباط‌های علی قوی درباره چگونگی فرآیندهای علی در دنیای واقعی بسازد.

¹ Entities² Activities

۴- ابزارها: آزمون‌های تجربی، مشاهدات و مدارک مکانیستی

الف) آزمون‌های تجربی

منطق استنباط بیزی برای به روزرسانی اطمینان محقق درباره اعتبار فرضیه‌ها از مجموعه آزمون‌های تجربی جهت ارزیابی وزن استنباطی مدارک درون‌موردی استفاده می‌کند. لذا در منطق بیزی هدف آزمون‌های تجربی، به روزرسانی درجه اطمینان محقق به اعتبار یک فرضیه در پرتو مدارک تجربی است (پونتون و وله، ۲۰۱۵: ۶). آزمون‌های تجربی، «تجلیات قابل مشاهده مورد-انتظار»^۱ برای هر بخش از مکانیسم‌علی را مشخص و فرمول‌بندی می‌کنند. تجلیات قابل مشاهده، مدارکی هستند که در صورت حضور هر بخش از مکانیسم‌علی باید پیدا شوند. در تحقیق ردیابی-فرآیند محقق برای کشف تجلیات تجربی پیش‌بینی شده می‌بایست مدارک لازم برای حضور هر بخش از مکانیسم‌علی را مشخص کند تا فرآیند انتقال نیروی علی از X به Y (بر مبنای مکانیسم‌علی تئوری‌سازی شده) تحلیل و آزمون شود.

در منطق استنباط بیزی به روزرسانی اطمینان محقق درباره اعتبار فرضیه‌ها تابعی از قطعیت و یکتایی مدارک است. بر این اساس، در طراحی آزمون‌های تجربی، پیش‌بینی‌های قوی شامل دو دسته «پیش‌بینی یکتا»^۲ و «پیش‌بینی قطعی»^۳ می‌شوند (بیچ، ۲۰۱۷: ۱۱-۱۲). در تحقیق ردیابی فرآیند محقق با ارزیابی شدید می‌تواند قدرت آزمون را در جهت آزمون‌های تجربی با یکتایی بیشتر و قطعیت بیشتر، حداکثر نماید. وان او را^۴ انواع مختلف آزمون‌های تجربی را همراه با دو بعد یکتایی و قطعیت پیش‌بینی‌ها طبقه بندی می‌کند که منجر به چهار نوع آزمون تجربی شده است: گاه در باد^۵، حلقه^۶، تفنگ دودی^۷ و قطعیت مضاعف^۸ (بنت، ۲۰۱۰: ۲۰۷-۲۱۱). آزمون گاه در باد: در این آزمون پیش‌بینی‌ها، یکتایی و قطعیت اندکی دارند. آزمون حلقه: در این آزمون پیش‌بینی‌ها، قطعیت بالا و یکتایی پایین دارند. آزمون تفنگ‌دودی: آزمون تفنگ‌دودی یکتایی بالایی و قطعیت پایین دارند. آزمون قطعیت مضاعف: در این آزمون پیش‌بینی‌ها، همزمان قطعیت و یکتایی بالایی دارد اما با توجه به دشواری پیدا کردن این نوع مدارک در دنیای واقعی، فرمول‌بندی پیش‌بینی‌ها در چنین مسیری غیرممکن است (کولیر، ۲۰۱۱: ۳).

¹ The Expected Observable Manifestations

² Unique Prediction

³ Certain Prediction

⁴ Van Evera, Stephen

⁵ Straw-In-The-Wind Test

⁶ Hoop Test

⁷ Smoking Gun Test

⁸ Doubly Decisive Test

ب) مشاهدات و مدارک مکانیستی

درک مکانیستی و جبرگرایانه از علیت و پیامدها و الزمات روش‌شناختی آن و اتخاذ منطق استنباط بیزی در تحقیقات ردیابی فرآیند موجب شده است استنباط علی درباره مکانیسم‌های علی بر اساس نوع خاصی از مدارک ممکن گردد که از آن به «مدارک درون‌موردی» یاد می‌کنند. پس از طراحی آزمون‌های تجربی و پیش‌بینی تجلیات قابل مشاهده برای هر بخش از مکانیسم علی، محقق جست‌وجوی مدارک پیش‌بینی‌شده را آغاز می‌کند اما جمع‌آوری مواد تجربی لازم (از منابع اولیه و ثانویه چون مصاحبه‌ها، مواد آرشیوی، خاطره‌ها، سخنرانی‌های عمومی، و دیگر اشکال منابع اولیه، تحقیق تاریخی، منابع روزنامه) پس از ارزیابی محتوا، دقت و احتمال‌شان به مدارک تبدیل می‌شوند و برای دستیابی به استنباط‌علی در یک مورد منفرد استفاده می‌شوند لذا از مشاهدات مجموعه-داده^۱ یا DSOS قابل مقایسه (برای تعداد زیادی از موارد) در روش‌های کمی متفاوت هستند. مواد تجربی لازم در تحقیق ردیابی فرآیند، «مشاهدات فرآیند علی^۲» غیرقابل مقایسه‌ای می‌باشند که برای آزمون هر بخش از مکانیسم علی، شکل‌های مختلفی به خود می‌گیرند. به عبارت دیگر، در تحقیق ردیابی فرآیند مشاهدات فرآیند علی «تکه داده‌های غیرقابل مقایسه‌ای هستند که اطلاعاتی درباره زمینه، فرآیند و مکانیسم تامین می‌کنند و به نفوذ متمایز در استنباط علی کمک می‌نمایند» (کولیر و همکاران، ۲۰۱۰: ۲۴-۲۸).

اما همچنان که مطرح شد استنباط علی در تحقیقات ردیابی فرآیند بر مبنای مدارک درون‌موردی و نه مشاهدات درون‌موردی-صورت می‌پذیرد لذا استفاده از مفهوم مشاهده فرآیند - علی، اصطلاح مشاهده را با اصطلاح مدرک خلط می‌کند. مشاهدات فرآیند علی «داده خام جمع-آوری شده قبل از ارزیابی محتوای و دقت می‌باشند و بعد از ارزیابی محتوا و دقت مشاهدات توسط دانش زمینه‌ای به مدارک درون‌موردی تبدیل می‌شوند» (بیچ و پدرسون، ۲۰۱۶: ۷۳). از این روست که بیچ^۳ معتقد است باید از اصطلاح «مدارک مکانیستی» برای مواد تجربی لازم جهت استنباط علی درون‌موردی در تحقیق ردیابی فرآیند استفاده کرد. مدارک مکانیسی، هرگونه مواد تجربی بالقوه‌ای است که توسط مکانیسم‌های علی باقی‌مانده اند و باعث افزایش یا کاهش اطمینان محقق نسبت به وجود یک مکانیسم علی می‌شود (بیچ، ۲۰۱۷: ۱۴).

در تحقیق ردیابی فرآیند چهار نوع مدرک مکانیستی قابل تشخیص هستند: مدرک الگویی، مدرک توالی، مدرک ردیابی، مدرک گزارشی (بونتون و وله، ۲۰۱۵: ۵). مدرک الگویی، الگوهای آماری در مواد تجربی را نشان می‌دهد. به عنوان مثال، برای آزمون یک مکانیسم تبعیض نژادی در

¹ Data-Set Observations

² Causal Process Observations

³ Beach, Derek

مورد استخدام افراد، الگوی آماری استخدام برای آزمون بخش‌های مکانیسم مناسب است. ۲) مدرک توالی، ترتیب زمانی و مکانی رویدادهای پیش‌بینی‌شده در مکانیسم‌های علی را نشان می‌دهد. به عنوان مثال، آزمون یک فرضیه می‌تواند شامل ارزیابی پیش‌بینی‌هایی درباره زمان‌بندی وقوع رویدادها باشد. ۳) مدرک ردیابی، وجود و حضور یک بخش از مکانیسم علی را نشان می‌دهد. به عنوان مثال، وجود صورت جلسه اداری، می‌تواند اثبات کند که یک جلسه برگزار شده است. ۴) مدرک گزارشی، محتوای مواد تجربی را نشان می‌دهد. به عنوان مثال، صورت جلسه اداری یا گزارش شفاهی شرکت‌کنندگان می‌تواند جزئیات مباحث یک جلسه را نشان دهد.

۵-مراحل: مراحل پنج‌گانه تحقیق

پنتون و وله^۱ (۲۰۱۵) و ریکس و لیو^۲ (۲۰۱۸) تلاش کرده‌اند تا طرح تحقیق ردیابی‌فرآیند و مراحل عملی آن را به صورت دقیق و روشن بیان کنند. بررسی‌ها نشان می‌دهد سه نوع تحقیق ردیابی‌فرآیند نظریه‌آزمایی، نظریه‌سازی و تبیین‌پیامد به دلیل رویکردهای تحلیلی متفاوت (استقرایی و قیاسی) برای شناسایی، تحلیل و آزمون مکانیسم‌های علی نیازمند طرح‌های پژوهشی و مراحل عملی جداگانه‌ای می‌باشند اما اهداف تحلیلی و الزامات روش‌شناختی مشترک موجب می‌گردد تا مراحل عملی و اجرایی تحقیق ردیابی‌فرآیند به صورت کلی قابل شناسایی و طرح باشد هر چند تقدم و تاخر این مراحل بسته به شرایط و انواع تحقیق ردیابی‌فرآیند متفاوت است (پنتون و وله، ۲۰۱۵؛ ریکس و لیو، ۲۰۱۸).

الف) مفهوم‌سازی مکانیسم‌علی

اولین گام در تحقیق ردیابی‌فرآیند، مفهوم‌سازی مکانیسم‌های علی میان X و Y است. در فهم سیستمی از مکانیسم علی، هر بخش مکانیسم علی را می‌بایست ترکیبی از هستی‌ها و فعالیت‌ها، مفهوم‌سازی کرد. مفهوم‌سازی مکانیسم علی با ترکیبی از هستی‌ها و فعالیت‌ها موجب می‌گردد فرآیند انتقال نیروی علی از X به Y به صورت دقیق و روشن، قابل شناسایی و آزمون باشد و استنباط‌های درون‌موردی قوی‌تری ایجاد شود. مرحله مفهوم‌سازی مکانیسم‌علی نه تنها در ردیابی‌فرآیند نظریه‌آزمایی و تبیین‌پیامد (مبتنی بر رویکرد قیاسی) بلکه در ردیابی‌فرآیند نظریه‌سازی نیز (به دلیل که محقق معمولاً با ذهن خالی به پژوهش نمی‌پردازد) اولین مرحله تحقیق می‌باشد.

¹ Punton, Melanie and Welle, Katharina

² Ricks, Jacob and Liu, Amy H.

ب) طراحی آزمون‌های تجربی

دومین گام در تحقیق ردیابی فرآیند، طراحی آزمون‌های تجربی برای هر بخش از مکانیسم‌علی است. آزمون‌های تجربی در تحقیق ردیابی فرآیند تلاش می‌کند تا تجلیات قابل مشاهده موردانتظار برای هر بخش از مکانیسم‌علی مشخص کند. طراحی دقیق آزمون‌های تجربی می‌بایست تجلیات قابل مشاهده موردانتظار و مدارک مکانیستی موردانتظار برای تایید فرضیه، فرضیه‌های جایگزین و رد فرضیه را مشخص نماید. مرحله عملیاتی کردن آزمون‌های تجربی در تحقیق ردیابی فرآیند می‌تواند همزمان با جمع‌آوری مشاهدات و مدارک تجربی مورد بازبینی قرار بگیرد.

ج) جمع‌آوری مشاهدات و تبدیل آن به مدارک

سومین گام در تحقیق ردیابی فرآیند، جمع‌آوری مشاهدات و تبدیل آن‌ها به مدارک مکانیستی برای هر بخش از مکانیسم‌علی است. این مرحله، تعیین منابع و جمع‌آوری مشاهدات، و تبدیل مشاهدات تجربی به مدارک (بر اساس ارزیابی محتوا و ارزیابی دقت) را در بر می‌گیرد. لازم به ذکر است جمع‌آوری مشاهدات تصادفی نیست، بلکه باید توسط تئوری هدایت شوند. انتخاب منابع مشاهدات در ردیابی فرآیند به وسیله نمونه تصادفی حرکت نمی‌کند، بلکه منابع بر اساس نوع مدارکی که نیاز هست انتخاب می‌شوند.

د) ارزیابی وزن استنباطی مدارک

چهارمین گام در تحقیق ردیابی فرآیند، ارزیابی وزن استنباطی مدارک برای آزمون هر بخش از مکانیسم‌علی است. در این مرحله با استفاده از منطق استنباط بیزی، قدرت استنباطی مدارک مکانیستی برای هر بخش از مکانیسم‌علی ارزیابی می‌شوند تا اطمینان محقق نسبت به اعتبار فرضیه‌ها به روزرسانی گردد. ارزیابی وزن استنباطی مدارک مکانیستی با احتمال یافتن آن قبل از جمع‌آوری مشاهدات در ارتباط است. یعنی اگر احتمال پیدا کردن مدارک (قبل از گردآوری مشاهدات) کم باشد، پیدا کردن این مدارک می‌تواند اطمینان محقق به اعتبار فرضیه‌ها را بسیار افزایش دهد و به روزرسانی کند.

ه) نتیجه‌گیری در باره مکانیسم‌علی

هنگامی که فرآیند کامل می‌شود، محقق باید بتواند بر اساس مدارک جمع‌آوری شده و آزمون‌های کارگرفته شده درجه‌ای از اطمینان را درباره هر بخشی از مکانیسم‌علی تئوری‌سازی شده اثبات کند. چرا که تمام بخش‌های یک مکانیسم‌علی برای عمل کردن مکانیسم لازم هستند. اگر مکانیسم‌علی پذیرفته شود، بدان معنی است که مدارک کافی برای محقق وجود دارد تا اطمینان داشته باشد که علت A از طریق مکانیسم‌علی تئوری‌سازی شده منجر به پیامد B می‌شود.

روش پژوهش

مرور نظام‌مند، جست‌وجوی ساخت‌یافته‌ای است که بر اساس قوانین و ضوابط تعیین‌شده انجام می‌گردد (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۴-۱۱۵). به عبارت دیگر، مرور نظام‌مند در پی استقرار و ترکیب پژوهش‌ها و شواهدی می‌باشد که بر پرسش خاصی متمرکز است. این کار با توسل به رویه‌ها و فرآیندهای سازمان‌یافته، شفاف، رسمی، واضح و بازیافت‌پذیر صورت می‌گیرد. مرور نظام‌مند صرفاً به بازنگری در پیشینه پژوهش محدود نیست و این مرور و بازنگری برای سطوح، حوزه‌ها و اهداف متفاوتی قابل استفاده است (قاضی طباطبایی و ودادهیر، ۱۳۸۹: ۶۳). در مرور نظام‌مند، از روش‌های منظم و مشخصی جهت شناسایی، گزینش و ارزیابی نقادانه پژوهش‌های اولیه در باب موضوع استفاده می‌شود و داده‌های این مطالعات استخراج و تجزیه و تحلیل می‌شوند (عباسی و سراج‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۳۸).

محققان معتقدند تفاوت اصلی میان مرورهای سنتی و مرورهای نظام‌مند در به کاربردن پروتکل‌ها، معیارهای شمول و توضیح دقیق این معیارهاست (زاده‌محمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۱۲). به عبارت دیگر، مرورهای نظام‌مند، پژوهش‌های انجام‌شده درباره یک موضوع خاص را به صورت منحصر و مفید در اختیار می‌گذارند و برخلاف رویکرد سنتی برای مرور مقالات، مانند پژوهش‌های اولیه، از اصول و قواعد دقیق و سخت‌گیرانه‌ای متابعت می‌کنند. رویکرد آن‌ها کاملاً نظام‌مند بوده و روش انجام آن‌ها نیز به صورت از پیش طراحی‌شده در پروتکل مرور نظام‌مند، مشخص شده است (رجب‌نژاد و دیگران، ۱۳۸۵: ۵۰). انجام مرور نظام‌مند شامل بسیاری از قضاوت‌ها و تصمیم‌ها درباره فرآیند و منابع لازم است از این رو، مهم است که فرآیند کار، تا جایی که ممکن است به خوبی تعریف‌شده باشد (عباسی و سراج‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۳۸).

جامعه آماری پژوهش حاضر، شامل مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی است که از جوانب مختلف موضوع هویت‌ملی را مورد بررسی قرار داده‌اند. لذا، جست‌وجوی مقالات بر مبنای چهار قید به صورت هدفمند در بانک اطلاعات نشریات کشور، پایگاه مجلات تخصصی نور، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی در دستور کار قرار گرفت: (۱) حضور کلید واژه هویت‌ملی و هویت ایرانی در عنوان مقاله؛ (۲) داشتن درجه علمی-پژوهشی برای سطح علمی مقاله؛ (۳) تحلیل هویت‌ملی از منظر علوم اجتماعی، سیاسی و تاریخی؛ (۴) تحلیل چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی با تاکید بر جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷. جست‌وجوی یک ساله مقالات در پایگاه‌های علمی کشور

موجب گردید تا ۶۲ مقاله علمی-پژوهشی درباره موضوع هویت‌ملی با تاکید بر جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ از منظر علوم اجتماعی، سیاسی و تاریخی انتخاب شود.^۱

یافته‌های پژوهش

۱- ویژگی‌های کلی مطالعات هویت‌ملی

الف) ویژگی‌های توصیفی: بر اساس اطلاعات جدول شماره (۱) نخست، در سه دهه ۷۰، ۸۰ و ۹۰ تعداد ۶۲ مقاله به موضوع هویت‌ملی در جامعه ایران از منظر علوم اجتماعی، علوم سیاسی و تاریخی پرداخته اند. دوم، در طول سه دهه ۷۰، ۸۰ و ۹۰ چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی به عنوان یک موضوع پژوهشی به صورت افزایشی مورد بررسی قرار گرفته است.

ب) ویژگی‌های روش‌شناختی: بر اساس اطلاعات جدول شماره (۱) تعداد ۳۸ مقاله از روش توصیفی-تحلیلی، ۶ مقاله از روش ترکیبی، ۵ مقاله از روش فراتحلیل کیفی، ۵ مقاله از روش تحلیل محتوای کیفی، ۳ مقاله از روش داده بنیاد، ۳ مقاله از روش تحلیل گفتمان، ۱ مقاله از روش مرور سیستماتیک، و ۱ مقاله از روش آینده‌پژوهی استفاده کرده‌اند.

ج) ویژگی‌های تحلیلی: بر اساس اطلاعات جدول شماره (۱) نخست، ۲۶ مقاله فاقد مبانی و چارچوب نظری، ۲۱ مقاله دارای مرور مفاهیم و نظریه‌ها، و ۱۵ مقاله دارای مبانی و چارچوب نظری هستند. دوم، هویت‌ملی در ۳ مقاله متغیر مستقل، در ۱۰ مقاله متغیر وابسته، در ۳۶ مقاله غالباً تحلیل وضعیت هویت‌ملی و در ۱۳ مقاله غالباً رابطه هویت‌ملی با دیگر هویت‌های جمعی (قومی، مذهبی، جهانی) مورد تاکید می‌باشد.

^۱ اشرف (۱۳۷۳ الف)، حاجیانی (۱۳۷۹)، تاجیک (۱۳۷۹)، زهیری (۱۳۸۰)، بشیریه (۱۳۸۱)، قادری (۱۳۸۱)، احمدی (۱۳۸۲ ب)، رنجبر (۱۳۸۲)، سازمند (۱۳۸۴)، کمالی اردکانی (۱۳۸۴)، احمدی (۱۳۸۴)، معین الدینی (۱۳۸۶)، معیدفر و شهلای فر (۱۳۸۶)، رمضان زاده و بهمنی قاجار (۱۳۸۷)، امام جمعه زاده و همگانمراد (۱۳۸۷)، اشرفی (۱۳۸۷)، رضایی و جوکار (۱۳۸۸)، کریمی فرد (۱۳۸۸)، کوثری و حبیبی (۱۳۸۸)، خرمشاد و سرپرست سادات (۱۳۸۹)، احمدی پور و همکاران (۱۳۸۹)، هرسیج و تویسرکانی (۱۳۸۹)، معین الدینی و مظاهری (۱۳۸۹)، کبیری (۱۳۸۹)، جوادزاده (۱۳۸۹)، قاسمی و ابراهیم آبادی (۱۳۸۹)، قنبری (۱۳۸۹)، عبداللهی (۱۳۸۹)، قاسمی و همکاران (۱۳۹۰)، توسلی و اصل زعیم (۱۳۹۰)، سیدامامی (۱۳۹۰)، جعفری ولدانی (۱۳۹۰)، نظری (۱۳۹۰)، امینیان و تیموپور (۱۳۹۱)، حاجیانی (۱۳۹۱)، امامی (۱۳۹۲)، درویشی (۱۳۹۲)، جان پرور و همکاران (۱۳۹۳)، جعفرزاده پور و حیدری (۱۳۹۳)، کریمی و بلباسی (۱۳۹۳)، شجری قاسم خانی و فضلی نژاد (۱۳۹۳)، کریمی و قاسمی طوسی (۱۳۹۳)، نجف-زاده (۱۳۹۳)، حیدری و حیدری بنی (۱۳۹۳)، اکوانی و موسوی نژاد (۱۳۹۳)، بابیوردی و کریمیان (۱۳۹۳)، مرادی (۱۳۹۴)، دائی زاده جلودار (۱۳۹۴)، مرادی و ابطحی (۱۳۹۵)، مشکوانی و یوسفیان کناری (۱۳۹۵)، کریمی مله و بلباسی (۱۳۹۵)، علوی و صدیق یزدچی (۱۳۹۶)، نادری و عارفی گوروان (۱۳۹۶)، مهرابی کوشکی و همکاران (۱۳۹۶)، بهشتی و حقمردی (۱۳۹۶)، حاجیانی و ایروانی (۱۳۹۷)، کاروانی و غفاری نسب (۱۳۹۸)، پرنوره و هوشنگی (۱۳۹۸)، کریمی مله و پارسا (۱۳۹۸)، موسوی و همکاران (۱۳۹۸)، کیانی ده کیان و همکاران (۱۳۹۸)، احمدپور و سراج زاده (۱۳۹۸).

جدول شماره (۱): ویژگی‌های کلی مطالعات هویت‌ملی

متغیر	مشخصه	فراوانی	درصد
پوشش زمانی	دهه ۷۰: (۱۳۷۳ تا ۱۳۸۰)	۴	۰/۰۶
	دهه ۸۰: (۱۳۸۱ تا ۱۳۹۰)	۲۹	۰/۴۷
	دهه ۹۰: (۱۳۹۱ تا ۱۳۹۸)	۲۹	۰/۴۷
	جمع	۶۲	۱۰۰
روش تحقیق	توصیفی-تحلیلی	۳۸	۰/۶۱
	ترکیبی	۶	۰/۰۹
	فراتحلیل کیفی	۵	۰/۰۸
	تحلیل محتوای کیفی	۵	۰/۰۸
	داده بنیاد	۳	۰/۰۵
	تحلیل گفتمان	۳	۰/۰۵
	مرور سیستماتیک	۱	۰/۰۲
	آینده‌پژوهی	۱	۰/۰۲
	جمع	۶۲	۱۰۰
	چارچوب نظری	فاقد مبانی و چارچوب نظری	۲۶
دارای مرور مفاهیم و نظریه‌ها		۲۱	۰/۳۴
دارای مبانی و چارچوب نظری		۱۵	۰/۲۴
جمع		۶۲	۱۰۰
نقش هویت‌ملی در پژوهش	متغیر مستقل	۳	۰/۰۵
	متغیر وابسته	۱۰	۰/۱۶
	تحلیل وضعیت و رابطه با هویت‌های جمعی	۴۹	۰/۷۹
	جمع	۶۲	۱۰۰

۲- نتایج و دستاوردهای مطالعات هویت‌ملی

الف) ویژگی‌های هویت‌ملی در رویکرد بحران‌نگر و مسئله‌نگر

بررسی مطالعات هویت‌ملی نشان می‌دهد از مجموع ۶۲ مقاله، تعداد ۱۱ مقاله وضعیت هویت‌ملی را «بحرانی»^۱ و ۲۱ مقاله وضعیت هویت‌ملی را «مسئله‌دار»^۲ تعریف کرده‌اند و ۳۰ مقاله به چالش‌ها و مشکلات وضعیت هویت‌ملی به صورت کلی نپرداخته‌اند. بر مبنای اطلاعات جدول

^۱ اشرف (۱۳۷۳ الف)، تاجیک (۱۳۷۹)، بشیریه (۱۳۸۱)، قادری (۱۳۸۱)، کمالی اردکانی (۱۳۸۴)، امام‌جمعه‌زاده و همگانمراد (۱۳۸۷)، کوثری و حبیبی (۱۳۸۸)، معین‌الدینی و مظاهری (۱۳۸۹)، کبیری (۱۳۸۹)، نجف‌زاده (۱۳۹۳)، حیدری و حیدری بنی (۱۳۹۳).
^۲ حاجبانی (۱۳۷۹)، زهیری (۱۳۸۰)، احمدی (۱۳۸۲ ب)، زنجیر (۱۳۸۲)، احمدی (۱۳۸۴)، معین‌الدینی (۱۳۸۶)، معیدفر و شهلای‌فر (۱۳۸۶)، رمضان‌زاده و بهمنی قاجار (۱۳۸۷)، احمدی‌پور و همکاران (۱۳۸۹)، قاسمی و ابراهیم‌آبادی (۱۳۸۹)، قنبری (۱۳۸۹)، قاسمی و همکاران (۱۳۹۰)، توسلی و اصل زعیم (۱۳۹۰)، سیدامامی (۱۳۹۰)، جعفری ولدانی (۱۳۹۰)، نظری (۱۳۹۰)، امینیان و تیموپور (۱۳۹۱)، جعفرزاده پور و حیدری (۱۳۹۳)، نادری و عارفی گوروان (۱۳۹۶)، بهشتی و حقمردادی (۱۳۹۶)، کاروانی و غفاری نسب (۱۳۹۸)، موسوی و همکاران (۱۳۹۸).

شماره (۲)، نسبت به وضعیت هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ دو رویکرد تحلیلی «بحران‌نگر» و «مسئله‌نگر» شکل گرفته است.^۱ رویکرد بحران‌نگر، بحران هویت‌ملی در جامعه ایران را با ویژگی‌هایی چون «تقابل میان روایت ایدئولوژیک رسمی هویت‌ملی و روایت‌های غیرایدئولوژیک هویت‌ملی» و «طرد هویت‌های فروملی غیرایدئولوژیک از سوی روایت مسلط هویت‌ملی و شکل‌گیری و تقویت آن‌ها» توصیف می‌نمایند. رویکرد مسئله‌نگر، مسئله هویت‌ملی در جامعه ایران را با پنج ویژگی «اختلال در فرآیند استمرار و بازتولید هویت‌ملی و ابعاد مختلف آن»، «تقابل میان عناصر فرهنگی (ایرانی و اسلامی) تشکیل‌دهنده روایت رسمی هویت‌ملی با فرهنگ غربی»، «عدم تعادل و تقویت‌شدن عنصر فرهنگ اسلامی به نسبت عنصر فرهنگ ایرانی در روایت رسمی هویت‌ملی»، «تقابل میان روایت رسمی هویت‌ملی و روایت‌های التقاطی هویت‌ملی با ترکیب عناصر فرهنگ ایرانی، اسلامی و غربی»، و «عدم جذب هویت‌های فروملی و محلی در روایت رسمی هویت‌ملی و گسترش و تقویت آن‌ها» تعریف می‌کنند.

جدول شماره (۲): ویژگی‌های هویت‌ملی در رویکرد بحران‌نگر و مسئله‌نگر

فرآوانی	ویژگی‌های هویت ملی	رویکرد
۲	الف) تقابل میان روایت ایدئولوژیک رسمی هویت‌ملی و روایت‌های غیرایدئولوژیک (ب) طرد هویت‌های فروملی غیرایدئولوژیک از سوی روایت مسلط هویت-ملی و شکل‌گیری و تقویت آن‌ها؛	بحران‌نگر
۵	الف) اختلال در فرآیند استمرار و بازتولید هویت‌ملی و ابعاد مختلف آن؛ ب) تقابل میان عناصر فرهنگی (ایرانی و اسلامی) تشکیل‌دهنده روایت رسمی هویت‌ملی با فرهنگ غربی؛ ج) عدم تعادل و تقویت‌شدن عنصر فرهنگ اسلامی به نسبت عنصر فرهنگ ایرانی در روایت رسمی هویت‌ملی؛ د) تقابل میان روایت رسمی هویت‌ملی و روایت‌های التقاطی هویت‌ملی با ترکیب عناصر فرهنگ ایرانی، اسلامی و غربی؛ و) عدم جذب هویت‌های فروملی و محلی در روایت رسمی هویت‌ملی و گسترش و تقویت آن‌ها؛	مسئله‌نگر

^۱ بررسی‌های تجربی محققان و پژوهشگران ایرانی درباره چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ موجب شده است تا دو رویکرد تحلیلی «بحران‌نگر» و «مسئله‌نگر» درباره چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی شکل بگیرد. در رویکرد تحلیلی بحران‌نگر، ریشه بحران هویت‌ملی ایران در دوران معاصر و به ویژه تعریف اسلامی-ایرانی هویت‌ملی در جامعه کنونی در زمینه‌ها و بسترهای ایجادکننده عدم تعادل میان عناصر فرهنگی ایرانی، اسلامی و غربی هویت‌ملی جست‌وجو می‌شود و در رویکرد تحلیلی مسئله‌نگر، ریشه مسئله تعریف اسلامی-ایرانی هویت‌ملی در جامعه کنونی در تغییرات و دگرگونی‌های چهار دهه اخیر بعد از انقلاب ۵۷ ردیابی می‌گردد.

ب) شاخص‌های هویت‌ملی در رویکرد بحران‌نگر و مسئله‌نگر

بررسی مطالعات هویت‌ملی نشان می‌دهد بر مبنای اطلاعات جدول شماره (۳)، نخست، رویکرد بحران‌نگر، شاخص‌ها و مولفه‌های بحران هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ را الف) شکل‌گیری روایت‌های غیرایدئولوژیک هویت‌ملی با ترکیب فرهنگ اسلامی، فرهنگ ایرانی و فرهنگ غربی، و ب) شکل‌گیری و تقویت هویت‌های فروملی غیرایدئولوژیک (محلی، قومی، طبقاتی، سنی، جنسی و غیره) در برابر هویت‌ملی مسلط بیان می‌کنند و دوم، رویکرد مسئله‌نگر، شاخص‌ها و مولفه‌های مسئله هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ را الف) تضعیف و کاهش روایت رسمی هویت‌ملی و به ویژه ابعاد زبانی، جغرافیایی، زبانی، اجتماعی، دینی و سیاسی آن، ب) گسترش و نفوذ فرهنگ غربی و تضاد آن با عناصر فرهنگی (ایرانی و اسلامی) تشکیل‌دهنده روایت رسمی هویت‌ملی، ج) کاهش احساس تعلق به روایت تقلیل‌گرایانه رسمی هویت‌ملی و تقویت هویت‌فراملی و جهانی، د) شکل‌گیری روایت‌های التقاطی هویت‌ملی با ترکیب فرهنگ اسلامی، فرهنگ ایرانی و فرهنگ غربی، و و) گسترش و تقویت هویت‌های فروملی و محلی بیان می‌کنند.

جدول شماره (۳): شاخص‌های هویت‌ملی در رویکرد بحران‌نگر و مسئله‌نگر

رویکرد	شاخص‌های هویت‌ملی	فراوانی
بحران‌نگر	الف) شکل‌گیری روایت‌های غیرایدئولوژیک هویت‌ملی با ترکیب فرهنگ اسلامی، فرهنگ ایرانی و فرهنگ غربی؛ ب) شکل‌گیری و تقویت هویت‌های فروملی غیرایدئولوژیک (محلی، قومی، طبقاتی، سنی، جنسی و غیره) در برابر هویت‌ملی مسلط	۲
مسئله‌نگر	الف) تضعیف و کاهش روایت رسمی هویت‌ملی و به ویژه ابعاد زبانی، جغرافیایی، زبانی، اجتماعی، دینی و سیاسی آن؛ ب) گسترش و نفوذ فرهنگ غربی و تضاد آن با عناصر فرهنگی (ایرانی و اسلامی) تشکیل‌دهنده روایت رسمی هویت‌ملی؛ ج) کاهش احساس تعلق به روایت تقلیل‌گرایانه رسمی هویت‌ملی و تقویت هویت‌فراملی و جهانی؛ د) شکل‌گیری روایت‌های التقاطی هویت‌ملی با ترکیب فرهنگ اسلامی، فرهنگ ایرانی و فرهنگ غربی؛ و) گسترش و تقویت هویت‌های فروملی و محلی	۵

ج) عوامل موثر بر هویت‌ملی در رویکرد بحران‌نگر و مسئله‌نگر

بررسی مطالعات هویت‌ملی نشان می‌دهد بر مبنای اطلاعات جدول شماره (۴)، رویکرد بحران‌نگر با اعتقاد به این‌که هویت‌ملی در جامعه ایران می‌بایست از ترکیب سه فرهنگ ایرانی، اسلامی و غربی تشکیل گردد مهم‌ترین علل و عوامل موثر بر بحران هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ را گفتمان ایدئولوژیک اسلام‌گرای حاکم، نخبگان انقلابی ایدئولوژیک، دولت اسلام‌گرای ایدئولوژیک، سیاست‌گذاری ایدئولوژیک فرهنگی-اسلامی، نخبگان روایت‌ساز رقیب، گفتمان

سازندگی، فشارهای اقتصادی جهانی شدن، خصوصی سازی اقتصادی، گفتمان اصلاحات، گسترش جامعه مدنی حاصل از جهانی شدن، شکل گیری و تقویت گروه های هویتی، جهانی شدن فرهنگی و گسترش و تقویت گروه های قومی معرفی می کنند. رویکرد مسئله نگر با اعتقاد به این که محتوای هویت ملی در جامعه ایران می بایست از ترکیب دو فرهنگ ایرانی و اسلامی تشکیل گردد علل و عوامل موثر بر مسئله هویت ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ را ایدئولوژی اسلامی حاکم، نخبگان انقلابی، دولت اسلام گرا، سیاستگذاری نامتوازن فرهنگی-اسلامی، نخبگان روایت ساز رقیب، گفتمان سازندگی، سیاست های اقتصادی خصوصی سازی، نابرابری اقتصادی، دگرگونی ارزش ها و گسترش شیوه زندگی غربی، افزایش فردگرایی، کاهش انسجام اجتماعی، شکل گیری نیروهای اجتماعی مستقل از دولت، گفتمان اصلاحات، شکل گیری و تقویت گروه های هویتی، جهانی شدن فرهنگی، شکل گیری نسل جدید، گسترش و تقویت گروه های قومی، نخبگان قومی مخالف، و تحریک منطقه ای-بین المللی قوم گرایی و رسانه های بین المللی (اینترنت، فضای مجازی شبکه های اجتماعی مجازی، ماهواره و...) مخالف معرفی می کنند.

جدول شماره (۴): عوامل موثر بر هویت ملی در رویکرد بحران نگر و مسئله نگر

رویکرد	عوامل موثر بر هویت ملی	فراوانی
بحران نگر	گفتمان ایدئولوژیک اسلام گرای حاکم؛ نخبگان انقلابی ایدئولوژیک؛ دولت اسلام گرای ایدئولوژیک؛ سیاستگذاری ایدئولوژیک فرهنگی-اسلامی؛ نخبگان روایت ساز رقیب؛ گفتمان سازندگی؛ فشارهای اقتصادی جهانی شدن؛ خصوصی سازی اقتصادی؛ گفتمان اصلاحات؛ گسترش جامعه مدنی حاصل از جهانی شدن؛ شکل گیری و تقویت گروه های هویتی؛ جهانی شدن فرهنگی؛ گسترش و تقویت گروه های قومی	۱۳
مسئله نگر	ایدئولوژی اسلامی حاکم؛ نخبگان انقلابی؛ دولت اسلام گرا؛ سیاستگذاری نامتوازن فرهنگی-اسلامی؛ نخبگان روایت ساز رقیب؛ گفتمان سازندگی؛ سیاست های اقتصادی خصوصی سازی؛ نابرابری اقتصادی؛ دگرگونی ارزش ها و گسترش شیوه زندگی غربی؛ افزایش فردگرایی؛ کاهش انسجام اجتماعی؛ شکل گیری نیروهای اجتماعی مستقل از دولت؛ گفتمان اصلاحات؛ شکل گیری و تقویت گروه های هویتی؛ جهانی شدن فرهنگی؛ شکل گیری نسل جدید؛ گسترش و تقویت گروه های قومی؛ نخبگان قومی مخالف؛ تحریک منطقه ای-بین المللی قوم گرایی؛ رسانه های بین المللی (اینترنت، فضای مجازی شبکه های اجتماعی مجازی، ماهواره و...) مخالف	۲۰

۳- نقدهای روش شناختی و تحلیلی مطالعات هویت ملی

نقد روش شناختی: تصویرسازی تقلیل گرایانه

بررسی مطالعات هویت ملی نشان می دهد ۳۲ مقاله بحران نگر و مسئله نگر در دوره های زمانی مختلف از روش های تحقیق متفاوت (چون توصیفی-تحلیلی، فراتحلیل کیفی، تحلیل گفتمان، روش

داده‌بنیاد، تحلیل ثانویه، ترکیبی، روش اسنادی) برای بررسی چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ استفاده نموده‌اند. لذا ترکیب دو ویژگی «دوره‌های زمانی مختلف» و «تنوع روش تحقیق» در مطالعات بحران‌نگر و مسئله‌نگر موجب شده است تا هر کدام از این مطالعات به شناسایی و تحلیل برخی از ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ بپردازند و (علی‌رغم دستاوردهای قابل ملاحظه و قابل کاربرد) «تحلیل جامع موضوع پژوهش» کمتر مورد توجه قرار گیرد. در حالی که، چون چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ خصوصیت تراکمی و افزایشی دارند و تا حدودی شناسایی و تحلیل آن‌ها به روش‌های تحقیق وابسته هستند لذا تحلیل جامع موضوع پژوهش بیش‌ازپیش نیازمند مطالعاتی با استفاده از روش مطالعه‌موردی و تکنیک ردیابی‌فرآیند است تا به شناسایی و تحلیل ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در طول چهار دهه اخیر جامعه ایران اقدام نمایند.

نقد روش‌شناختی: دشواری مقایسه‌پذیری

بررسی مطالعات هویت‌ملی نشان می‌دهد ۳۲ مقاله بحران‌نگر و مسئله‌نگر در دوره‌های زمانی مختلف از روش‌های تحقیق متفاوت (چون توصیفی-تحلیلی، فراتحلیل کیفی، تحلیل‌گفتمان، روش داده‌بنیاد، تحلیل ثانویه، ترکیبی، روش اسنادی) برای بررسی چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ استفاده نموده‌اند. لذا ترکیب دو ویژگی «دوره‌های زمانی مختلف» و «تنوع روش تحقیق» در مطالعات بحران‌نگر و مسئله‌نگر موجب شده است تا مقایسه‌پذیری نتایج و یافته‌های این مطالعات درباره ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ سخت و دشوار باشد. در حالی که، چون چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ خصوصیت تراکمی و افزایشی دارند و تا حدودی شناسایی و تحلیل آن‌ها به روش‌های تحقیق وابسته هستند لذا مقایسه‌پذیری نتایج و یافته‌های کسب‌شده در خصوص موضوع پژوهش بیش از پیش نیازمند مطالعاتی با استفاده از روش مطالعه-موردی و تکنیک ردیابی‌فرآیند است تا به شناسایی و تحلیل ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در طول چهار دهه اخیر جامعه ایران اقدام نمایند.

نقد روش‌شناختی: غفلت از روش‌ها و تکنیک‌های نوین

بررسی مطالعات هویت‌ملی نشان می‌دهد ۳۲ مقاله بحران‌نگر و مسئله‌نگر برای دستیابی به استنباط‌علی درباره چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی واحد تحلیل یگانه یعنی «جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷» از روش‌ها و تکنیک‌های نوین چون ردیابی‌فرآیند و سازوکارها و الزامات روش‌شناختی

آن‌ها در تحقیقات تک‌موردی کمتر استفاده کرده‌اند. در حالی که، با شکل‌گیری و گسترش روش و تکنیک نوین ردیابی‌فرآیند، استنباط‌علی در تحقیقات تک‌موردی می‌تواند با دقت و استحکام بیشتری و به صورت درون‌موردی (یعنی ردیابی مکانیسم‌های علی میان X و Y) انجام پذیرد. بنابراین، برای دستیابی به استنباط‌علی قوی، مستحکم و درون‌موردی درباره ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ می‌توان از روش ردیابی‌فرآیند و سازوکارها و الزامات روش‌شناختی آن استفاده کرد.

نقد تحلیلی: تصویرسازی غیرفرآیندی و ساکن

بررسی مطالعات هویت‌ملی نشان می‌دهد در ۱۱ مقاله بحران‌نگر، مفهوم «بحران» و در ۲۱ مقاله مسئله‌نگر، مفهوم «مسئله» برای صورت‌بندی چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ استفاده شده است. لذا به دلیل آنکه مطالعات بحران‌نگر و مسئله‌نگر در دوره‌های زمانی مختلف صورت پذیرفته‌اند کاربرد مفهوم بحران و مسئله، خصوصیت تراکمی و افزایشی ویژگی‌ها، شاخص‌ها و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ را کمتر آشکار می‌سازد. در حالی که، در تحقیقات تک‌موردی واحد تحلیل به صورت یک کل در سیر تاریخی و تحولی مورد بررسی و واکاوی قرار می‌گیرد. لذا اتخاذ دیدگاه جامعه‌شناسی تاریخی و استفاده از روش مطالعه‌موردی و تکنیک ردیابی‌فرآیند موجب می‌گردد نه تنها صورت‌بندی مفهومی جدیدی از چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در قالب مفاهیمی نوینی چون بحرانی‌شدن یا مسئله‌مندشدن هویت‌ملی ایجاد و خصوصیت تراکمی و افزایشی آن‌ها حفظ شود بلکه ویژگی‌ها، شاخص‌ها و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در سیر تاریخی و تحولی چهار دهه اخیر «جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷» مورد شناسایی و تحلیل قرار گیرند.

نقد تحلیلی: تاکید مفرط بر عوامل سیاسی و فرهنگی

بررسی مطالعات هویت‌ملی نشان می‌دهد در ۱۱ مقاله بحران‌نگر، ۱۳ عامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران شناسایی شده است که از این میان ۶ عامل در حوزه سیاسی، ۴ عامل در حوزه فرهنگی، ۱ عامل در حوزه اجتماعی و ۲ عامل در حوزه اقتصادی قرار دارند. لذا تاکید بر علل و عوامل سیاسی و علل و عوامل فرهنگی از جمله ویژگی‌های تحلیلی رویکرد بحران‌نگر هستند. در ۲۱ مقاله مسئله‌نگر، ۲۰ عامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی جامعه ایران شناسایی شده است که از این میان ۹ عامل در حوزه سیاسی، ۷ عامل در حوزه فرهنگی، ۲ عامل در حوزه اجتماعی و ۲ عامل در حوزه اقتصادی قرار دارند. لذا تاکید بر علل و عوامل سیاسی و علل و

عوامل فرهنگی از جمله ویژگی‌های تحلیلی رویکرد مسئله‌نگر هستند. در حالی که، در تحقیقات تک‌موردی واحد تحلیل به صورت یک کل و در همه ابعاد آن مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. بنابراین اگر برای دستیابی به استنباط علی درباره چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در ابعاد فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی «جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷» با استفاده از روش مطالعه‌موردی و تکنیک ردیابی‌فرآیند مورد شناسایی و تحلیل قرار گیرند استنباط یا تبیین علی از کفایت و جامعیت بیشتری برخوردار خواهد بود.

نقد تحلیلی: غیبت مکانیسم‌های علی پیونددهنده

بررسی مطالعات هویت‌ملی نشان می‌دهد در ۱۱ مقاله بحران‌نگر و ۲۱ مقاله مسئله‌نگر، آشنایی اندک رویکرد بحران‌نگر و رویکرد مسئله‌نگر از ظرفیت‌ها و مزیت‌های روش‌ها و تکنیک‌های نوین چون ردیابی‌فرآیند و سازوکارها و الزامات روش‌شناختی آن‌ها جهت دستیابی به استنباط‌علی در تحقیقات تک‌موردی موجب شده است در رویکرد بحران‌نگر و رویکرد مسئله‌نگر دستیابی به استنباط‌علی قوی، مستحکم و درون‌موردی در تحقیقات تک‌موردی کمتر مورد توجه قرار گیرد و از ظرفیت‌ها و مزیت‌های روش و تکنیک ردیابی‌فرآیند و سازوکارها و الزامات روش‌شناختی آن جهت تعریف، تحلیل و آزمون مکانیسم‌های علی پیونددهنده «علل و عوامل» به «چالش‌ها و مشکلات» هویت‌ملی کمتر استفاده شود. در حالی که، برای دستیابی به استنباط‌علی قوی، مستحکم و درون‌موردی درباره چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ می‌توان از تکنیک ردیابی‌فرآیند و سازوکارها و الزامات روش‌شناختی آن جهت شناسایی و کشف علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی و تعریف، تحلیل و آزمون مکانیسم‌های علی ایجادکننده آن استفاده نمود.

بحث و نتیجه‌گیری

حضور و تلاقی پیچیده فرهنگ‌های ایرانی، اسلامی، و غربی و به ویژه وجود خرده‌فرهنگ‌ها و هویت‌های قومی متعدد در زیست‌جهان کنشگران و گروه‌های اجتماعی موجب می‌گردد تا بررسی و تحلیل وضعیت هویت‌ملی و چالش‌ها و مشکلات آن در طول زمان یکی از مهمترین ضرورت‌های علمی و پژوهشی در جامعه ایران باشد. این مهم، به ویژه به دلیل تعریف اسلامی-ایرانی هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ بیش‌ازپیش افزایش می‌یابد. زیرا تقویت و بالندگی فرهنگ‌اسلامی و فرهنگ‌ایرانی در جامعه چندفرهنگی ایران با وجود خرده‌فرهنگ‌ها و هویت‌های قومی متعدد و امواج سهمگین جهانی‌شدن فرهنگی و همچنین فشارهای رسانه‌ای نظام بین‌الملل نیازمند مدیریت

علمی و سیاست‌گذاری فرهنگی-اجتماعی دقیق و عالمانه است. لذا ارزیابی انتقادی مطالعات هویت‌ملی با هدف بررسی خلاءها و کاستی‌های عملی و پژوهشی تاثیرگذار بر مدیریت مطلوب و سیاست‌گذاری های فرهنگی-اجتماعی مناسب جهت تقویت تعریف اسلامی-ایرانی هویت‌ملی در جامعه ایران توجه و تاکید بیشتری را می‌طلبد.

چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷ از جمله موضوعات پژوهشی است که محققان و پژوهشگران ایرانی به بررسی آن پرداخته‌اند. مرور نظام‌مند مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی حوزه هویت‌ملی در بازه زمانی ۱۳۷۳ تا ۱۳۹۸ بیانگر آن است که آشنایی اندک محققان و پژوهشگران ایرانی با روش‌ها و تکنیک‌های نوین چون ردیابی‌فرآیند و سازوکارها و الزامات روش‌شناختی آن‌ها جهت دستیابی به استنباط‌علی در تحقیقات تک‌موردی (N=1)، یکی از مهمترین دلایل خلاءها و کاستی‌های روش‌شناختی و تحلیلی مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی می‌باشد. به عبارت دیگر، مرور نظام‌مند مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی حوزه هویت‌ملی در بازه زمانی ۱۳۷۳ تا ۱۳۹۸ نشان می‌دهد آشنایی اندک محققان و پژوهشگران ایرانی با روش و تکنیک ردیابی‌فرآیند و سازوکارها و الزامات روش‌شناختی آن جهت شناسایی و تحلیل ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران موجب شده است تا مقالات انتخاب‌شده علی‌رغم نتایج و دستاوردهای قابل ملاحظه و قابل کاربرد با خلاءها و کاستی‌های عدیده‌ای در حوزه روش‌شناختی و حوزه تحلیلی مواجه باشند.

در حوزه روش‌شناختی، الف) ترکیب دو ویژگی «دوره‌های زمانی مختلف» و «تنوع روش تحقیق» موجب شده است نتایج و دستاوردهای مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی با دو خصوصیت تصویرسازی تقلیل‌گرایانه و دشواری مقایسه‌پذیری مواجه باشند و ب) غفلت از روش‌ها و تکنیک‌های نوین موجب شده است استنباط‌علی قوی، مستحکم و درون‌موردی در مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی کمتر مورد توجه و تاکید قرار گیرد. لذا بررسی‌ها بیانگر آن است که مطالعات هویت‌ملی از سویی، با واکاوی مقطعی، گسسته و مبتنی بر روش‌های متنوع نه تنها تحلیل طولی بلکه دستیابی به استنباط‌مقایسه‌ای درباره ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران را مخدوش ساخته‌اند و از سوی دیگر، به دلیل آشنایی اندک با روش‌ها و تکنیک‌های نوین قابل کاربرد در تحقیقات تک‌موردی دستیابی به استنباط‌علی قوی، مستحکم و درون‌موردی درباره ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در واحد تحلیل یگانه یعنی «جامعه ایران بعد از انقلاب ۵۷» را مورد غفلت قرار داده‌اند.

در حوزه تحلیلی، الف) صورت‌بندی غیرفرآیندی و ساکن چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران در قالب مفاهیمی چون بحران و مسئله موجب گردیده است نتایج و دستاوردهای

مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی تا حدودی تصویری بی‌حرکت و متوقف از ویژگی‌ها، شاخص‌ها و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی ارائه دهند. لذا بررسی‌ها بیانگر آن است که مطالعات هویت‌ملی با اتخاذ رویکرد ایستا و راکد خصوصیت تراکمی و افزایشی ویژگی‌ها، شاخص‌ها و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران را مورد توجه و تاکید کافی قرار نداده‌اند.

ب) استفاده نامتوازن از الگوهای تبیینی مختلف در تحلیل چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی موجب گردیده است شناسایی و بررسی علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در مقالات علمی-پژوهشی مبتنی بر روش کیفی به حوزه سیاسی و فرهنگی محدود و محصور باشند. لذا بررسی‌ها بیانگر آن است که مطالعات هویت‌ملی به دلیل تاکید مفرط بر علل و عوامل سیاسی و فرهنگی نه تنها در شناسایی و تحلیل علل و عوامل اجتماعی و اقتصادی موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی با کاستی‌های جدی‌ای مواجه می‌باشند بلکه «کفایت و جامعیت تحلیل» در فرآیند این مطالعات مورد خدشه قرار گرفته و سهم علل و عوامل اجتماعی و اقتصادی موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران کاهش پیدا کرده است.

ج) آشنایی اندک از ظرفیت‌ها و مزیت‌های روش‌ها و تکنیک‌های نوین چون ردیابی‌فرآیند موجب شده است بررسی و تحلیل علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در غیبت-مهمترین ظرفیت و مزیت روش ردیابی‌فرآیند یعنی-تعریف، تحلیل و آزمون مکانیسم‌های علی-پیونددهنده میان آن‌ها صورت پذیرد و دستیابی به استنباط علی قوی، مستحکم و درون‌موردی درباره چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی مورد توجه و تاکید جدی قرار نگیرد. لذا بررسی‌ها بیانگر آن است که مطالعات هویت‌ملی به دلیل آشنایی اندک از ظرفیت‌ها و مزیت‌های روش و تکنیک ردیابی‌فرآیند و در نتیجه غفلت از تعریف، تحلیل و آزمون مکانیسم‌های علی پیونددهنده «علل و عوامل» به «چالش‌ها و مشکلات» هویت‌ملی، دستیابی به استنباط علی قوی، مستحکم و درون‌موردی درباره چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی را به عنوان یک هدف تحلیلی مهم ردیابی و جستجو نکرده‌اند.

بر این اساس، با توجه به خلاءها و کاستی‌های روش‌شناختی و تحلیلی در مطالعات پیشین هویت‌ملی و نتایج و دستاوردهای تحقیق حاضر، پیشنهادهای پژوهشی زیر جهت انتخاب موضوعات پژوهشی و متعاقب آن دستیابی به اطلاعات، نتایج و دستاوردهای لازم برای مدیریت مطلوب و سیاستگذاری‌های فرهنگی-اجتماعی جهت تقویت تعریف اسلامی-ایرانی هویت‌ملی در جامعه ایران ارائه می‌گردد:

۱) یکی از خلاءها و کاستی‌های روش‌شناختی مطالعات هویت‌ملی، تصویرسازی تقلیل‌گرایانه می‌باشد لذا طراحی و انجام مطالعات علمی با استفاده از روش مطالعه موردی و تکنیک

- ردیابی فرآیند جهت تحلیل جامع ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در طول چهار دهه اخیر جامعه ایران لازم و ضروری است.
- ۲) یکی از خلاءها و کاستی‌های روش‌شناختی مطالعات هویت‌ملی، دشواری مقایسه‌پذیری می‌باشد لذا طراحی و انجام مطالعات علمی با استفاده از روش مطالعه‌موردی و تکنیک ردیابی فرآیند جهت دستیابی به استنباط‌مقایسه‌ای درباره ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در طول چهار دهه اخیر جامعه ایران لازم و ضروری است.
- ۳) یکی از خلاءها و کاستی‌های روش‌شناختی مطالعات هویت‌ملی، غفلت از روش‌ها و تکنیک‌های نوین دستیابی به استنباط‌علی در تحقیقات تک‌موردی می‌باشد لذا طراحی و انجام مطالعات علمی با استفاده از روش مطالعه‌موردی و تکنیک ردیابی فرآیند جهت دستیابی به استنباط‌علی قوی، مستحکم و درون‌موردی درباره ویژگی‌ها، شاخص‌ها، و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی لازم و ضروری است.
- ۴) یکی از خلاءها و کاستی‌های تحلیلی مطالعات هویت‌ملی، تصویرسازی غیرفرآیندی و ساکن می‌باشد لذا طراحی و انجام مطالعات علمی با اتخاذ دیدگاه جامعه‌شناسی تاریخی و استفاده از روش مطالعه‌موردی و تکنیک ردیابی فرآیند جهت حفظ خصوصیت تراکمی و افزایشی چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در قالب مفاهیم نوینی چون بحرانی‌شدن یا مسئله‌مندشدن هویت‌ملی و در نتیجه شناسایی و تحلیل ویژگی‌ها، شاخص‌ها و عوامل موثر بر آن‌ها در سیر تاریخی و تحولی چهار دهه اخیر لازم و ضروری است.
- ۵) یکی از خلاءها و کاستی‌های تحلیلی مطالعات هویت‌ملی، تاکید مفرط بر عوامل سیاسی و فرهنگی می‌باشد لذا طراحی و انجام مطالعات علمی با استفاده از روش مطالعه‌موردی و تکنیک ردیابی فرآیند جهت دستیابی به کفایت و جامعیت بیشتر استنباط‌علی درباره علل و عوامل موثر بر چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی و شناسایی و تحلیل آن‌ها (علل و عوامل) در همه ابعاد در ابعاد فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه ایران لازم و ضروری است.
- ۶) یکی از خلاءها و کاستی‌های تحلیلی مطالعات هویت‌ملی، غیبت مکانیسم‌های علی پیونددهنده می‌باشد لذا طراحی و انجام مطالعات علمی با استفاده از روش مطالعه‌موردی و تکنیک ردیابی فرآیند جهت تعریف، تحلیل و آزمون مکانیسم‌های علی پیونددهنده «علل و عوامل» به «چالش‌ها و مشکلات» هویت‌ملی و در نتیجه دستیابی به استنباط‌علی قوی، مستحکم و درون‌موردی درباره چالش‌ها و مشکلات هویت‌ملی در جامعه ایران لازم و ضروری است.

منابع

- احمدی، حمید (۱۳۸۱)، «دین و ملیت در هویت‌ایرانی»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، دوره ۰، شماره ۶۷، صص ۲۷-۳۶.
- احمدی، حمید (۱۳۸۲)، «هویت‌ملی‌ایرانی: بنیادها، چالش‌ها و بایسته‌ها»، *نامه پژوهش فرهنگی*، دوره ۷، شماره ۶، صص ۵-۵۳.
- احمدی، حمید (۱۳۸۴)، «جهانی‌شدن؛ هویت‌قومی و هویت‌ملی؟»، *مطالعات ملی*، دوره ۳، شماره ۱۱، صص ۱۳-۳۶.
- احمدی، حمید (۱۳۸۸)، *بنیادهای هویت‌ملی‌ایرانی؛ چهارچوبی نظری هویت‌ملی شهروند محور*، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۰)، *دییاجه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی: دوره جمهوری اسلامی*، تهران: نگاه معاصر.
- رجب نژاد، مریم؛ شیروانی، آرمین و خزانه‌داری، شهاب (۱۳۸۵)، *مرور نظام‌مند شواهد*، تهران: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۹۳)، *دریغ است ایران که ویران شود*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۹۵)، *تضاد غرب و شرق: ایران و کشورهای غربی*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- زاده‌محمدی، علی، سروش‌فر؛ زهره، غلامرضا کاشی، فضا و غلامرضا کاشی، فاطمه (۱۳۹۴)، «مرور نظام‌مند تحقیقات سوء‌مصرف مواد مخدر در نوجوانان»، *مسائل اجتماعی ایران*، دوره ۶، شماره ۱، صص ۱۰۷-۱۳۰.
- زهیری، علی‌رضا (۱۳۸۹)، *جمهوری اسلامی و مسئله هویت‌ملی*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- شولت، یان آرت (۱۳۸۲)، *نگاهی موشکافانه به پدیده جهانی‌شدن*، ترجمه مسعود کرباسیان، تهران: موسسه مطالعات ملی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۹۸)، «بیزگرایی و مطالعات تاریخی در علوم اجتماعی»، *جامعه‌شناسی تاریخی*، دوره ۱۱، شماره ۲، صص ۲۰۳-۲۲۸.
- عباسی، مهدی؛ سراج‌زاده، سیدحسین (۱۳۹۴)، «مسائل روش‌شناختی در مرور نظام‌مند؛ همراه با ارزیابی مقالات ایرانی مبتنی بر این روش»، *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۹، شماره ۳، صص ۱۳۲-۱۶۰.
- قاضی طباطبایی، محمود و ودادهیر، ابوعلی (۱۳۸۹)، *فرا تحلیل در پژوهش‌های اجتماعی و رفتاری*، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- کچویان، حسین (۱۳۸۴)، *تطورات گفتمان‌های هویتی ایران، ایرانی در کشاکش با تجدد و مابعد تجدد*، تهران: نی.

- کلانتری؛ عبدالحسین؛ روشن‌فکر، پیام و جواهری، جلوه (۱۳۹۰)، «آثار و پیامدهای طلاق؛ مرور نظام‌مند تحقیقات انجام‌شده در ایران با تاکید بر ملاحظیات جنیستی»، *زن در توسعه و سیاست*، دوره ۹، شماره ۳، صص ۱۱-۱۳۲.
- یوسفی، علی (۱۳۸۰)، «روابط بین قومی و تاثیر آن بر هویت‌ملی اقوام در ایران»، *مطالعات ملی*، دوره ۲، شماره ۸، صص ۱۱-۴۲.
- Appiah, A.K. (2005), *The Ethics of Identity*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Beach, D (2017), *Process-Tracing Methods in Social Science*, Oxford Research Encyclopedias of Politics: Qualitative Political Methodology, Oxford University Press.
- Beach, D. & Pedersen, R.B. (2016), *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*, Ann Arbor MI: University of Michigan Press
- Beach, D. & R. B. Pedersen (2011), *What is Process-Tracing Actually Tracing? The Three Variants of Process Tracing Methods and Their Uses and Limitations*, Paper prepared for presentation at The American Political Science Association annual meeting Seattle, Washington, USA September 1-4, 2011
- Beach, D. & R. Pedersen (2019). *Causal case studies: Foundations and Guidelines for Comparing, matching and tracing*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Bennett, A (2015), "Disciplining Our Conjectures: Systematizing Process Tracing with Bayesian Analysis." Pp. 276-98, in Bennett, A. & J. Checkel (2015), *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool (Strategies for Social Inquiry)*, Publisher: Cambridge University Press.
- Bennett, A. & J. Checkel (2015), *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool (Strategies for Social Inquiry)*, Publisher: Cambridge University Press.
- Bennett, A. (2010), "Sources of Leverage in Causal Inference: Toward an Alternative View of Methodology". Pp. 207-19, in Brady, H. & D. Collier, eds. (2010), *Rethinking social inquiry: diverse tools, shared standards*, Lanham and New York: Rowman & Littlefield.
- Collier, D. (2011), *Understanding Process Tracing*, PS: Political Science and Politics 44, No. 4, 823-30.
- Collier, D. et al. (2010), "Process Tracing and Causal Inference". Pp. 161-99, in Brady, H. & D. Collier, eds. (2010), *Rethinking social inquiry: diverse tools, shared standards*, Lanham and New York: Rowman & Littlefield.
- Punton M. & K. Welle (2015), *Applying Process Tracing in Five Steps*, in CDI Practice Paper 10.
- Ricks, J. & A. H. Liu (2018), *Process-tracing research designs: A practical guide*, PS: Political Science and Politics, 1-5.